

Mürəkkəb feillər haqqında bəzi qeydlər

Mələk Məmmədova
ADPU-nun baş müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: 27elka77@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.f.d., dos. F.A. Səfəraliyeva,
filol.ü.f.d., dos. H.Q. Əliyev

Açar sözlər: dil, lüğət, söz, qrup, feil, tərkib, quruluş, yazılı, mürəkkəb

Ключевые слова: язык, словарь, слово, группа, глагол, состав, структура, письменное, сложное

Key words: language, vocabulary, word, group, verb, composition, structure, written, compound

Formalaşmağa başladığı ilk dövrlərdə bəsit olan lüğət tərkibi zaman keçdikcə zənginləşir. Lüğət tərkibinin zənginləşməsi müxtəlif amillərlə bağlıdır. Bunun əsasında əlbəttə ki, cəmiyyətin inkişafı dayanır.

Dil cəmiyyətin varlığı və inkişafı üçün ən əsas vasitə kimi bu prosesin başında dayanır. Dilin lüğət tərkibinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından zənginləşməsi təbii və vacibdir. Bu zənginləşmə müxtəlif yollarla baş verir. İstilaya uğramış ölkələrdə lüğət tərkibinə məcburi yolla sözlər daxil olur. Zəruri yolla sözlərin dilə daxil olması da tarixin bütün dövrlərində olmuşdur. Lüğət tərkibinin zənginləşməsi yollarından biri də dilin özünün daxili imkanlarıdır. Belə ki, insan təfəkkürü inkişaf etdikcə dildə mövcud olan vahidlərdən istifadə etməklə müxtəlif anlayışları adlandıran sözlər yaradılmışdır. Düzəltmə və mürəkkəb sözlər məhz bu yolla əmələ gəlmişdir. İltisqa dillərə aid olan Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu söz yaradıcılığı üçün əlverişlidir.

Dilimizin yazılı dil abidələrinə nəzər saldıqda, mürəkkəb feillərin müasir dildən heç də fərqlənməyən nümunələri qeyd edilir. Sözlərin mürəkkəbləşməsi yolu ilə sözyaratmanın tarixi qədimdir. Mürəkkəb sözlərin inkişafı prosesini və tarixini izləmək üçün türk dillərində qədim söz qruplarından olan feilləri nəzərdən keçirək. Bu məqsədlə Oğuz tarixinin dəyərli abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından istifadə edilmişdir. Demək olar ki, dastanın dili müasir dilimizdən o qədər də fərqlənmir, istər lüğət tərkibinə, istərsə də qrammatik quruluşuna görə.

Feil əsas nitq hissələrindən biri olmaqla fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik cəhətdən digər nitq hissələrindən fərqlənir. Feili digər söz qruplarından fərqləndirən əsas cəhət onun dilimizin saflığını qoruyub saxlamasıdır. Belə ki, Azərbaycan dilində olan feillər öz dilimizə məxsusdur. Amma zənginləşmiş dilimizdə alınma sözlər də kifayət qədərdir. Bu da bütün dillər üçün xarakterik haldır. Eyni zamanda təbii bir proses də heasb etmək olar.

Alınma sözlər feillərdə hansı şəkildə özünü göstərir? Qeyd etdik ki, Azərbaycan dilində sadə feillər milli mənşəlidir. Alınma feillərin mövcudluğu Azərbaycan dilində özünü düzəltmə və mürəkkəb feillərdə göstərir. Belə ki, düzəltmə feillərin kökü alınma – ərəb, fars, rus dillərinə məxsus ola bilər, lakin kökə qoşulan leksik şəkilçi milli mənşəlidir. Məs.: heyətlənmək, məktublaşmaq və s. Mürəkkəb feillərdə alınma sözlər bu feillərin birinci tərəfində işlənir. Məs.: məcbur olmaq, divan tutmaq, səcdə etmək, xəcalət çəkmək və s.

Göründüyü kimi, bu tipli mürəkkəb feillərin birinci tərəfi alınma söz olsa da, ikinci tərəfi milli mənşəlidir.

İltisacı dillərə aid olan türk dillərində, qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb feillərin zəngin formaları vardır. Bu formalardan biri də, *ol, et, elə* feilləri ilə əmələ gəlir. Bu feillər dildə işlənmə tərzinə görə iki şəkildə özünü göstərir. Belə ki, *ol, et, elə* həm müstəqil, həm də köməkçi feillər kimi istifadə edilir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında müşahidə edilməsi onların, ümumiyyətlə, feillərin tarix baxımdan qədimliyini sübut edən bir faktdır. Bu qrupa daxil olan mürəkkəb feillər isim və sifətlərin istifadə edilməsi ilə formalaşır. *ol, et, elə* isim və sifətdən sonra işlənərək fikrin ifadəsinə xidmət edir. Dastanda qeyd etdiyimiz nümunələri məhz birinci tərəfinin ifadə vasitəsinə görə araşdırmaq. Araşdırma zamanı nəzərə çarpan ilk cəhət birinci tərəfin ifadə vasitələrinin rəngarəng və müxtəlif olmasıdır.

— Qara başım qurban olsun bu gün sana! — dedi, *razılıq eylədi*, ağladı; Qırq yigidinə dilbənd saldı, *əl eylədi*. Oğlan qırq yigidin boyuna aldı, at dəpdi, *cəng* və *savaş etdi*; kiminin boynun vurdu, kimini *tutsaq eylədi* verilmiş nümunələrdən *elə* feili isimlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil yaratmışdır. Nümunələrdən birində – *əl eylədi* – *elə* feili bu söz qrupuna məxsus olan cəhətlərdən birini, çoxmənalılığı özündə əks etdirir.

Bu tip mürəkkəb feillərin içərisində müşahidə edilən bir növ də onların müasir dilimizdə işləklikdən çıxması, başqa sözlə desək, köhnəlməsidir: Çağırdılar, Dədəm Qorqut *gəlür oldu*; Boynu uzun bədəvi at vergil, *Binər olsun* hünərlidir! Qaytabandan qızıl dəvə vergil bu oğlana, *Yüklət olsun* hünərlidir! Çigin quşlu cübbə don vergil bu oğlana, *geyar olsun*, hünərlidir! Bayındır xanım qatında sənə *qəzəb ola*. Atının cılavısını döndərdi, ordusuna *gəlür oldi*; Oğlan ata binər, qılınc *quşanar oldi*, av avlar, *quş quşlar oldi*. Qırq yigit bədəvi atın oynatdı, oğlanın üzərinə yığınaq oldi; Ağ birçəkli anan yeri *behşt olsun!* Ağ saqqalı batan yeri *uçmağ olsun*.

Müasir dilimizdə bu tip mürəkkəb feillərin işlənməməsi, təbii ki, dilin inkişafı ilə bağlıdır. Bir sistem şəklində mövcud olan dil formalaşmağa başladığı ilk zamanlardan təkmilləşmə və inkişaf prosesi keçirir. Zaman keçdikcə insan öz nitqində daha sadə, qısa tələffüz formalarından istifadə etməyə başlamışdır. İstər leksik tərkibinə, istərsə də qrammatik quruluşuna kimi zəngin olan iltisacı dillərdə fikrin sadə və yığcam şəkildə ifadə olunmasına imkan vardır.

Göstərilən mürəkkəb feillər də bu səbəbdən müasir dilimizdə işləkliklərdən düşərək köhnəlmişdir. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillərin ən çox istifadə olunan daha bir növü –*ib⁴* şəkilçisi, ikinci tərəfi feildən ibarət olandır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında bu tip mürəkkəb feillərin müşahidə edilməsi –*ib⁴* şəkilçisinin tarixən qədimliyini göstərir.

— Buğac xan *çapub yetdi*; Qırq yigidin boyına aldı, babasının ardınca *yortub getdi*.

Dəmir qapı Dərvənddəki dəmir qapıyı *dəpüb aldı*. Bayundur xanın qarşusunda Qaragünə oğlu Qarabudaq bay *dayanıb durmuşdı*; Oğuz bəgləri bunu eşitdilər, *şad olub sevindilər*; Boz ayğır bunda *otlanıb durar*.

Qeyd etdiyimiz nümunələrdən bəzilərində diqqəti cəlb edən həmin feillərdə birinci və ya ikinci tərəflərin ifadə vasitələridir. Buğac xan *çapub yetdi*; Qırq yığıdim boyına aldı, babasının ardınca *yortub getdi*; Dəmir qapı Dərvənddəki dəmir qapıyı *dəpüb aldı*. Birinci cümlədə, gördüyümüz kimi, birinci tərəfdə səs fərqlənməsi özünü göstərir: *çapub-çapıb* – zamanda bu sözdə u-i səs dəyişməsi baş vermişdir. Həmin nümunədə ikinci tərəf *yetdi* feili müasir dilimizdə işlək olsa da, o qədər də aktiv deyildir. Demək olar ki, daha çox dialektlərdə işlənir. Müasir Azərbaycan dilində *çatmaq* feilinin sinonimidir. *Yortub getdi* nümunəsində birinci tərəf müasir Azərbaycan dilində o qədər də işlək deyildir. Dastandan seçilmiş bu nümunədə olan *yortmaq sürətlə getmək* müasir dilimizdə də elə bu mənada işlənir.

Dəmir qapı Dərvənddəki dəmir qapıyı *dəpüb aldı*. Bu nümunədə mürəkkəb feilin birinci tərəfi artıq müasir Azərbaycan dili üçün köhnəlmiş, istifadədən düşmüş leksik vahiddir.

Frazeoloji vahidlərin dilin lüğət tərkibində mühüm bir yer tutduğu, fikrin ifadə olunmasında daha emosional, təsirli, qüvvətli bir vasitə olması məlum faktır. Frazoloji vahidlərin ikinci tərəfi feillərlə ifadə olduğu üçün bu birləşmələr mürəkkəb feillərin bir növü kimi təsnifata daxil edilmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında mürəkkəb feillərin bu növünün, yəni frazeoloji vahidlərin qeydə alınmış nümunələrindən məlum olur ki, bu vahidlərin müasir dildə istifadə olunanlardan o qədər də fərqi yoxdur.

— Qalqubanı yerindən uru durğıl, yığıtlərin oxşağıl, *boyuna algıl*, oğluna uğragıl, ava çıqıl;

— Yalançı oğlu Yalançugım *acğı tutdu*, aydır;

— Yalançı oğlu Yalançıq yay ufandığına *qanı qaraldı*.

— Qız, qalq oyna, *əlumdən nə gəlür?*

— Anası oğlanın böylə digəc Qazanın *aqlı başından getdi*; qara bağı sarsıldı, düm *yürəgi oynadı*.

Qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb feillərin bir növünü təşkil edən frazeoloji birləşmələr dilimizin bütün dövrləri üçün xarakterikdir. Dastanda müşahidə edilən frazeoloji birləşmələrin dilimizin bu günkü vəziyyəti ilə demək olar ki, heç bir fərqli cəhəti yoxdur.

Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feillərin qruplaşdırılması ilə bağlı fikir müxtəlifliyi mövcuddur. H.Mirzəzadə yazılı abidələrin dilində rast gəlinən mürəkkəb feilləri iki qrupa ayırır: köməkçi feillərlə düzənlər: qan eyləmək, yad eyləmək, aşıq olmaq, rəvan etmək. Həmçinin, Z.Budaqovanın, M.Hüseynzadənin, Ə.Rəcəbovun da mürəkkəb feillərlə bağlı fərqli fikirləri özünü göstərir (3;277).

Müasir Azərbaycan dilində mövcud olan mürəkkəb feillərin yazılı abidələrdə müşahidə edilən mürəkkəb feillərlə demək olar ki, heç bir fərqi yoxdur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də dialekt və şivələrimizdə ad və feildən ibarət olan mürəkkəb feillərin xüsusi bir tipi vardır: *su sulamaq*, *əkin əkmək*.

V.Aslanov *su sulamaq* tipli mürəkkəb feilləri «daxili obyektli feillər» adlandırmışdır. (1;10)

Bu tipli mürəkkəb feillər «Kitabi-Dədə Qorqud»da geniş şəkildə işlənir. Ə.Dəmirçizadə də *boy boylamaq*, *yaş yaşamaq* kimi feilləri mürəkkəb feil hesab edir. (5;154)

— Sən var ikən *av avladı*, *quş quşladı*, anasını yanına alıb gəldi, al şərəbın itisindən aldı içdi.

— Av avladılar, quş quşladılar.

— Dədəm Qorqud boy boyladı, söy söylədi, bu oğuznaməyi düzdü, qoşdu.

— Dəli Domrul yüz qırx il dəxi yoldaşılə yaş yaşadı.

Bu tip mürəkkəb feilin bir qismində ikinci komponentlər isimdən əmələ gəlmiş düzəlmə feillərdən ibarətdir. Başqa bir qismində isə birinci komponentlər feillərdən əmələ gəlmiş düzəlmə isimdən ibarət olur.

Məqalənin aktuallığı. Dilin leksik sistemi onun digər sahələrinə nisbətən daha çox dəyişən hissəsidir. Cəmiyyətin inkişafı yeni sözlərin yaranmasını təmin edir. Bu baxımdan yanaşdıqda, ayrı-ayrı söz qruplarının öyrənilməsi, tədqiq edilməsi həmişə aktual bir məsələ kimi dilçilikdə özünü göstərir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən mürəkkəb feillərin qədim variantları haqqında fikirlər qeyd edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalənin əhəmiyyəti kimi onu qeyd etmək olar ki, feillər fəal söz qrupları kimi dilimizdə daim işlək olmuşdur. Məqalədən ali, orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Aslanov V. Daxili obyektli feillər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər. Bakı, 1960.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı, 2007.
3. Tanıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010.
4. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 2004.
5. Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dili. Bakı, 1959.

M. Мамедова

Некоторые заметки о сложных глаголах

Резюме

В статье анализируются некоторые представления о строении глаголов, которые отличаются оригинальностью и богатством состава сложного азербайджанского языка, на примерах сложных глаголов.

M. Mammadova

Some notes on complex verbs

Summary

In the article some ideas about the structure of verbs, which differ in originality and richness in the composition of the complex Azerbaijani language, are analyzed on examples of complex verbs.

Redaksiyaya daxil olub: 30.09.2019